

Halaýygyň prezidenti

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Halaýygyň prezidenti HALAÝYGYŇ PREZIDENTI

kitapcy.ru

Tanzimat döwrüniň münewweri **Ybraýym Şinasy** (1826-1871)...

“**Tercüman-ı Ahvâl**” we “**Tasvir-i Efkâr**” gazetlerini çap etmegi bilen ýa-da Günbataryň stilinde ilkinji türk pýesasy bolan «**Şahyryň öýlenmegini**» komediýasyny ýazyp giňden tanalan Şinasy şol bir wagtda şygyr-da ýazýardы.

Ol «tarapdarlygyny» edýän «**Tanzimat**» permanyny yqlan eden baş wezir **Mustapa Reşit paşanyň** şanyna dört kasyda methiye ýazdy.

Mysal üçin:

“*Adl-ü ihsânyň ölçüp biçemez Newtonlar,
Akl-ü irfânyň derk eýlemez Eflâtunlar...*”

Ýagny, “Seniň adalatyň we jomartlygyň Nýutonlar ölçäp-biçmez, aklyňa we danalygňa Eflatunlar aňlap-düşünmez...”

Şinasynyň pikiriçe...

- Reşit paşa döwleti direltmek-janlandyrmak üçin ýollanypdy...
- Akyl-paýhasy mertebelän Reşit paşa gan döküp döwlet dolandyrmandy...
- Reşit paşa soltany-da kanunlara eýerer ýaly ýagdaýa

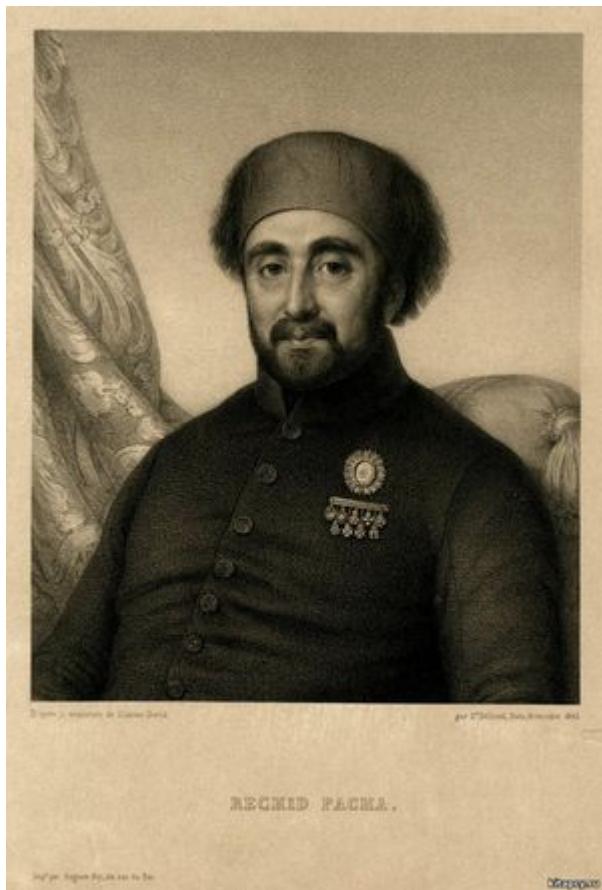
getiripdi...

Şinasy patyşaha däl-de baş wezire kasyda ýazmak bilen çäklenmän, patyşalar üçin aýdylýan «uzak ýaşa» ("çok yaşa") jümlesini Reşit paşanyň şanyna "müñ ýaşa" sözüne öwürdi:

– *Eý Reşit paşa! Sen, belent derejäň, belent mertebäň we ýokary bilimli adamlara ýaraşýan aklyň bilen ýurdy gowy we dogry edara edip müñ ýaşa!..*

Geleliň, esasy gürrüne...

Şinasy Sadrazam (baş wezir) Mustapa Reşit paşany **«haláýygyň prezidenti»** ("ahalinin cumhurreisi") diýip taryp etdi!

• ILKINJI ÄDIMLER

Türkiye respublikasy yylan edilende munuň maddy binýady nämelerden düzülendi?

Şeýle aýdylýar:

Günlerde bir gün säher bilen Atatürk oýananda, **Çankaya köşgünde** ministrlar kabinetini toplanmuş we olara şeýle diýenmiş:

– Jenaplar, ertir respublika yqlan etmekcidiris.
Eýse... raýatlyk merkezli syýasy ideologiá bolan respublika düşünjesi ýarym asyrdan gowrak wagt béri osmanlynyň üns merkezinden düşmändir. Özem munuň ilkinji ädimleri atylmanam durmandyr. Mysal üçin...

Tanzimat döwründe halk köpcüligi döwlet dolandyryş işlerine dahilly bolup başlady. 1864-nji we 1870-nji ýylda çykan eýeçilik kanunlaryna esaslanyp gurulan eýeçilik mejlislerine girmek arkaly musliman däller bilen birlikde halk köpcüligi belli bir derejede-de bolsa, ilkinji gezek döwlet dolandyryş işlerine gatnaşma mümkünçiliginı aldy. 1877-nji ýylda ilkinji gezek saýlawlar geçirildi.

Osmanly apparaty “**Kawanin-i şeriýyaniň**” ýerine “**Kawanin-i mewzuat**” ýa-da “**gul**” sözünüň ýerine yerine “**tebaa**” (ýagny, tabynlykdaky raýatlar -t.b.) sözünü ullanmagy makul bildi. Emma:

Däbe öwrülip giden döwlet dolandyryş düşünjesi kem-kemden özgermäge başlasa-da, **respublika** sözünü ulanyş girizäýmek aňsat däldi. Bu hem-ä dine, hemem döwlete duşmançylyk etmekligi aňladýardı! Adalga syýasata garşıy gidýän tarapy garalamak maksady bilen ulanylýardı.

Meselem, garşıdaşlary Mustapa Reşit paşany «respublikaçy» bolmakda aýypladylar. Munuň bilenem çäklenmän Mithat paşany-da «respublika yqlan edip, Mekgäniň şerifini respublikanyň başyna oturjak bolmakda» aýyplap, ölüm jezasyna höküm etdiler.

Eýse... Harby mekdebiň kursanty Mustapa Kemalyň düşünje binýadynyň ilkinji kerpiçlerini goýan Namyk Kemal respublikaçymydy?

1860-nyjy ýyllardan 1870-nji ýyllara čenli Stambulda bolgar buthanasynyň hemaýatkärliginde “**Le Courier d'Orient**” atly fransuz dilinde gazet çykaran Žan Piýetriniň Namyk Kemalyň aňyna «respublika» pikirini guýandygy öñe sürüldi.

Jedelli mesele, çünki Namyk Kemal hiç wagt özuniň respublikaçydgyny, belki-de, şol döwrüň kynçylykly şertleri zeraýly aýan etmedi. Emma... osmanly meseleleriniň düýbünde halka wekilçilik etmeýän režimiň gurulmandygyny görkezdi. Çözgüt hökmünde bolsa halk häkimiyetine wekilçilik edýän

dolandyryş formasynyň gurulmagynyň tarapyny tutdy...

• RESPUBLIKAÝ OSMANLYLAR

Agalyk hukugyny teokratik formadan çykaryp, dünýewileşdiren respublikanyň tarapyny tutmak osmanly döwründe mümkün däldi. Emma munuň tarapdarlary ýogam däldi...

Bularyň başyny Aly Suawy çekdi.

Ol «dünýäde respublikadan başga bir bitewi hökümet bolup bilmez» diýip, ilkinji gezek respublika pikirini oñyn hasaplady. Osmanly döwletiniň ilkibaşda respublika meňzeş bolandygyny, patyşanyň taýpa tarapyndan saýlanandygyny, absolýut monarhiý režimiň soň-soňlar emele gelendigini aýtdy. Ziýa paşa-da şahsy dolandyryş bilen respublika dolandyryşyny deňeşdirip, respublikanyň oñyn taraplaryna ünsi çekdi:

“Dolandyryşyň respublika formasында патыша, император, садразам ўздыр. Республика dolandyryşynda birnäçe million halk birküç sany bähbitparazyň hökmüne we keýpine ýesir bolman, baý-garyp – hemmesi hukuk azatlygyny goramakda erkendir. Республика dolandyryşynda halk mejlisи bolýar. Onuň agzalaryny-da halaýk saýlaýar...”

Gepi uzadyp durjak däl. Respublikamyz ur-tut dörän köksüz režim däl.

Doktor Abylla Jewdet ýaly akyldarlar günleriň bir günü hanedan (dinastiýa) ýörelgesinden el çekiliп bilinjegini aýtdy: «Dünýäde hanedan hökümdarynyň ady bilen tanalýan halky ýa-da döwleti görkezip biljegiňiz barmy?»

Aýan mejlisinde-de respublika barada çekişmeler bolupdy.

Ahmet Ryza ýaly ittihatçylar «Yslam – respublikan režime hiç hili ýagdaýda garşıy däldir» diýip ýazdy.

Ýagny...

1923-nji ýylyň 29-njy oktyabryndan öñem respublika düşünjesi osmanly intellektuallarynyň üns merkezindedi.

Muny syýasy režime öwren bolsa deñsiz-taýsyz Atatürkdür.

Soner ÝALÇYN.

«SÖZCÜ» gazeti, 27.10.2020 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMILIÝEW. Taryhy makalalar